

आदिवासी साहित्य, संरकृती आणि अस्मितेचे प्रतीक

ISSN 2319-6033

१५ ऑक्टोबर-नोव्हेंबर २०१९

वर्ष १२ थे, अंक ११-१२

पृष्ठे २८, किंमत रु. २५/-

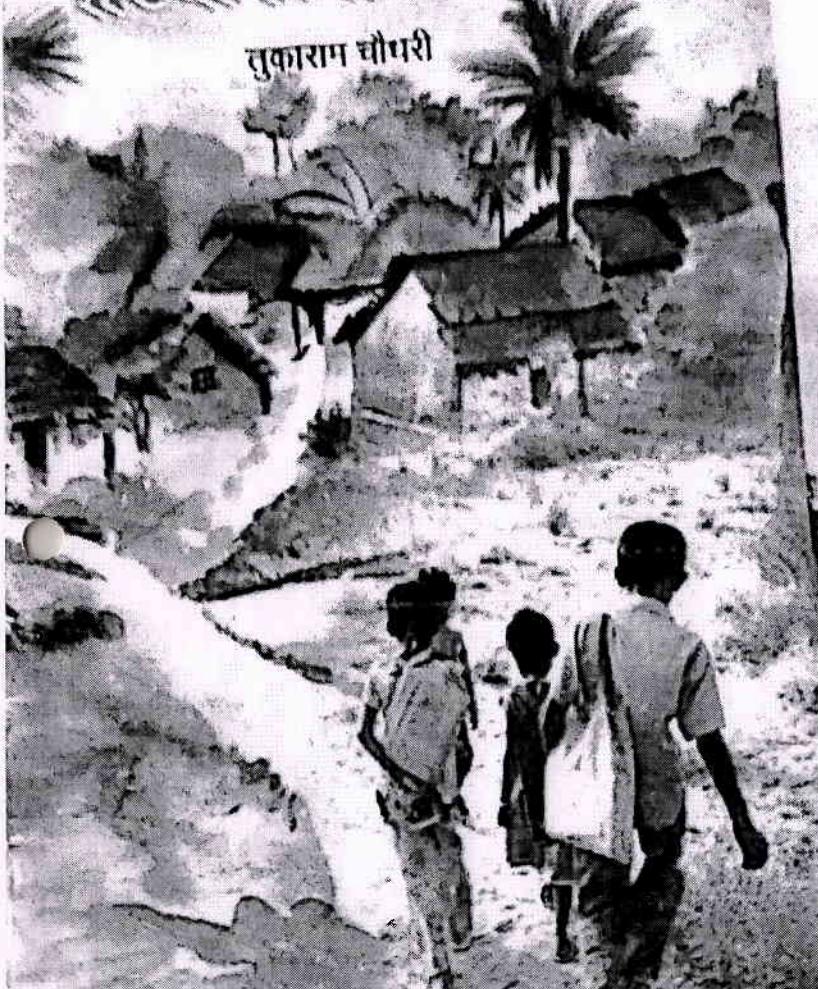

फडकी

(मासिक)

गाडगावरचा टिलल्या

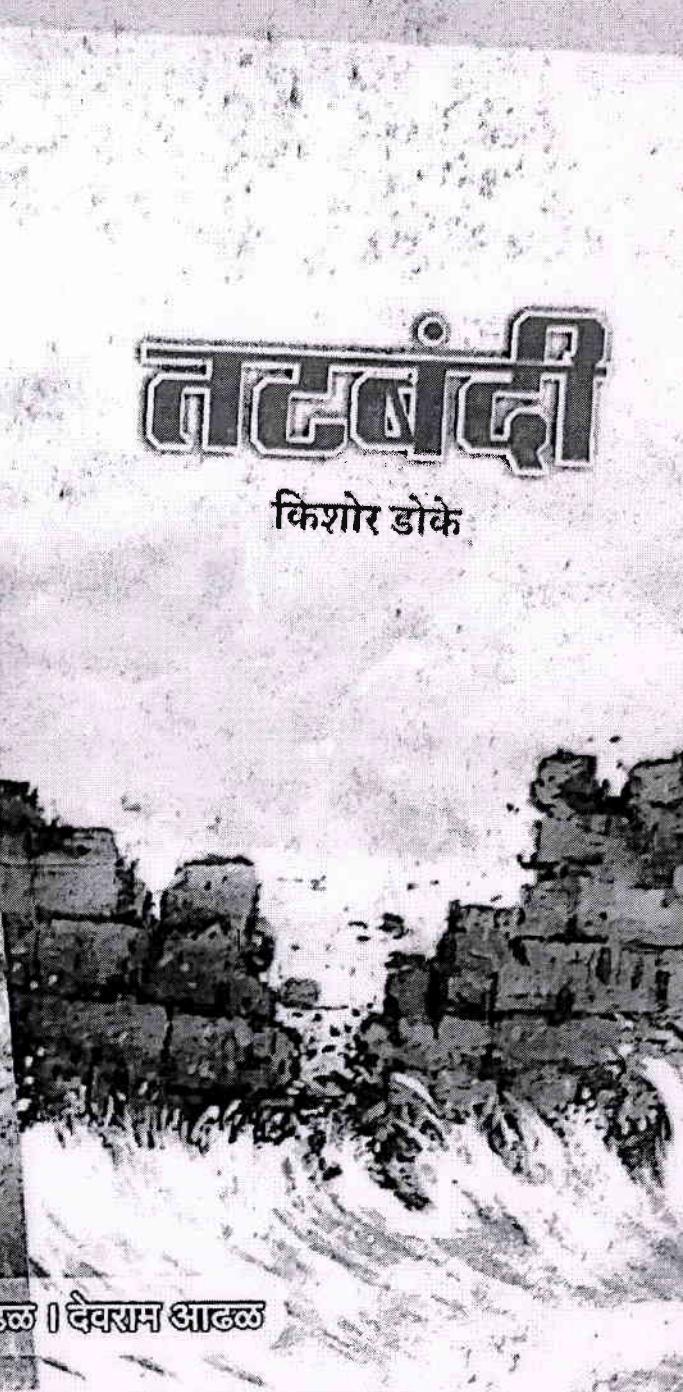
तुकाराम चौधरी

संपादक - डॉ. माजली आढळ | देवराम आढळ

तटबंदी

किशोर डोके

■ मुख्य संपादक :	डॉ. संजय लोहकरे
■ सहसंपादक :	प्रा. डॉ. तुकाराम रोंगटे डॉ. मारुती आढळ
■ उपसंपादक :	डॉ. सोनू लांडे मधुचंद्र भुसारे
■ कार्यकारी संपादक :	मा. संजय इदे डॉ. सुनील घनकुटे
■ प्रसिद्धी	सुनील फलके
देवराम आढळ	प्रा. रामदास गिळंदे
पंकज इरनक	
■ संपादक मंडळ	तुकाराम धांडे
सुनील गायकवाड	कैलास धिंदले
कृष्ण साबळे	राहूल शेंगाळ
देवदत्त चौधरी	सीता भोजने
अभिजित करवंदे	मेजर विठ्ठल बांगर
डॉ. कुंडलिक पारधी	
■ अक्षर जुळवणी	
संजय रा. महल्ले	
मेधा पब्लिशिंग हाऊस	
‘अक्षरवेल’, नरसम्मा कॉलेज जवळ	
किरणनगर, अमरावती ४४४६०६ (महाराष्ट्र)	
मोबा. ९४२३६२२६६७	
E-mail-medhaphouse@gmail.com	
■ प्रकाशन स्थळ/पत्र व्यवहार	
संपादक - डॉ. संजय यशवंत लोहकरे	
निरुदेबाडी (विठे) ४२२ ६०४	
ता. अकोले जि. अहमदनगर	
मोबा. ०९६५७५४९०७६, ९४०४९७९६८३	
E-mail-phadki@rediffmail.com	
■ मूल्य : रु. २५/-	
(मासिकातील लेखांशी संपादक सहमत असेलच असे नाही.)	

* अनुक्रमांकिता *

* कोरकू खम्मनाट्य : एक लोकाविष्कार	३
-डॉ. मनोज तायडे, डॉ. काशीनाथ बन्हाटे	
* ‘पाढ्यावरचा टिल्ल्या’ तील चमेच्या बाजू आणि खटकणाऱ्या गौरींची चर्चा	११
- रामदास गिळंदे	
* तटबंदी	१६
-डॉ. संजय लोहकरे	
* राब- आदिवासींची रानखबर	२१
-प्रा. यशवंत भांडकोळी	
* गोंदी शुलवे : गोंदी लोकसाहित्यातील कलाविष्कार	२५
-नंदकिशोर नैताम	
* उठोरे-चागोरे (कविता) -विठ्ठल निरवारे	३५
* पोवरी (कविता) -नंदकिशोर नैताम	३५

वर्णणीचे दर

वार्षिक : 250 रु., दशवार्षिक : 2500 रु.

आजीव : 5000 रु.

संपादकीय पत्त्यावर मनी आँडर, चेक किंवा डिमांड ड्राफ्टने वर्गणी पाठवावी ‘फडकी’ या नावाने चेक/डिमांड ड्राफ्ट असावा.

बँक ट्रान्सफरने वर्गणी भरण्यासाठी तपशील बँक ऑफ महाराष्ट्र शाखा, अकोले जि. अहमदनगर

‘फडकी’ या नावाने बचत खाते

क्र. 60307966854

IFSC Code : MAHB 0001641

MICR No. : 422014502

राब - आदिवासीची रानखबर

-प्रा. यशवंत भांडकोळी

शेठ ज.नौ. पालीवाला महाविद्यालय

पाली, सुधागड जि. रायगढ

मो. ९४२०९६४६७२

डॉ. संजय लोहकरे हे आदिवासी साहित्यातील एक प्रतिथयश लेखक आणि चलवळीतील कार्यकर्ते आहेत. आजपर्यंत त्यांनी कविता, कथा, कादंबरी, लोकसाहित्य आणि समीक्षा या वाङ्मयीन प्रकारातून लेखन केले आहे. त्यांचे हे लेखन सक्स, कसदार आणि वाङ्मयगुणांनी समृद्ध हे. त्यांच्या लेखनातून मानवतावादी आणि उदारमतवादी दृष्टिकोन प्रत्ययास येतो. संयम लेखनशैली व चित्रदर्शी लेखनशैली हे त्यांच्या लेखनाचे विशेष आहेत.

आदिवासी साहित्याची निसर्ग ही आदिम प्रेरणा आहे. त्यांच्या लेखनात देखील निसर्गातील प्राणी, पशुपक्षी, द्वांगकपान्या आणि त्या डोंगरातील साधीभोळी माणसे, वृक्ष, वेली, झाडे, नद्या, ओढे, खेकडे, मासे, बेडके, भवरे, किटक, नाकतोडे, टोळ, धांड, किड्यामुऱ्या चित्रीत होताना दिसतात. याचा प्रत्यय अर्थवृ पब्लिकेशन, जवळगाव यांनी ९ ऑगस्ट २०१८ रोजी प्रकाशित केलेल्या 'राब' या कथासंग्रहातून येतो.

आदिवासीची प्राचीन संस्कृती अधीक समृद्ध होती. त्यांच्या जीवनपद्धतीत समूहजीवनाला विशेष महत्त्व आहे. परंतु आज जागतिकीकरणाच्या प्रभावातून काही बदल आदिवासीमध्ये जाणवू लागल्याचे सूतोवाच ते या कथासंग्रहातील काही कथांच्या उत्तरार्थात मांडताना दिसतात. त्यांचे कथालेखन जात-धर्माच्या पत्तिकडे जाताना दिसते. म्हणूनच त्यांच्या कथा मानवतावाद आणि उदारमतवादी दृष्टिकोनाचा प्रत्यय आणून देणाऱ्या आहेत. या कथासंग्रहातून एक प्रेमकथा येते, पण ती वेगळ्या वळणावर जाताना दिसते.

या कथासंग्रहातील काही कथांमधून घटना-प्रसंगांच्या अनुषंगाने लोकगीते, लोककथांचा झालेला वापर अगदी चपखल बसतो. कथेच्या रचनाबंधाला कुठेही धक्का पोहचत नाही. उलट असे म्हणता येईल, की हा कथालेखकाचा आदिवासी कथालेखनातील नव्हे तर काही अपवाद वगळता एकूण मराठी कथालेखनातील एक वेगळा प्रयोग आहे आणि तो यशस्वी झाला आहे. हा संपूर्ण कथासंग्रह डांगाणी बोलीतून अभिव्यक्त होतो. त्यामुळे कथेतील प्रवाहीपणा सतत खलखळत राहतो. कथेतील पात्रांमध्ये एक जिवंतपणा आणि वास्तवता जाणवते. या बोलीला लय आहे. तिच्याच गोडवा आहे. तिचा एक लहेजा आहे. कथा वाचताना आणि पात्रापात्रांचे संवाद ऐकताना एक लयबद्धता जाणवते. त्यामुळे कथा आशयघन बनते. 'राब' कथासंग्रह डांगाणी बोलीत लिहिला असल्यामुळे अपरिचित वाचकाला/रसिकाला थोडे नाविष्यपूर्ण वाटेल. पण थोड्याच प्रयत्नाने तिच्यातील अर्थ व संकल्पना लक्षात आले की, तिची लक्ब व गोडवा लक्षात येऊन कथा ओघवती व सहज सुलभ वाढू लागते.

या कथासंग्रहातील कथांची शीर्षके अल्पाक्षरी असून कथेचा गाभा त्यातून सहज व मार्मिकपणे सूचित होतो. तसेच या कथासंग्रहातील संवाद बहुतेक ठिकाणी समूहाला उद्देशून येतात. खेरे तर या संग्रहातील सगळ्याच कथा निसर्गातील पर्यावरणाचे जतन, संवर्धन आणि संरक्षण करणाऱ्या आहेत. प्रत्येक कथेतून कथाकार काहीएक सूत्र, भूमिका घेवून वाचकांपर्यंत एक एक विचार पेरण्याचा प्रयत्न करतो.

'राब' कथासंग्रहातील पहिलीच 'राब' नावाची कथा आहे. या कथेत अडाणी हानम्या, नववी शिकलेली त्याची

फडकी

१५ ऑक्टोबर | नोव्हेंबर २०१९

ISSN 2319-6033

२१

Scanned with OKEN Scanner

बायको चंदी आणि हानम्याची आई यांच्या संवादातून कथा फुलत जाते. पण धरण बांधण्याच्या गोष्टी सुरु होतात. या दृष्टीने आदिवासींचीच नव्हे तर संपूर्ण विश्वातील गरीबांची अगतिकता, हतबलता कथाकार हानम्याच्या तोंडून व्यक्त करतो - “आपल्या राबाबंच तेंची शेती आन् त्यांचा राजकारण चालंल इथून पुढं.... आपल्यासारकी सगळी माणसा या धरतुरीवं ऐलापैलाची झाडा व्हत्यात. कोणीय तोंडावान तेंचा राब घालावा.” (पृष्ठ २८-२९)

‘आवणी’ या कथेत प्रामुख्याने भात, नाचणी (नागली), वरई या पिकांची लावणी केली जाते. ही शेती करताना आपला हक्क त्यावर आहे तसा तो या सृष्टीतील जीवजीवाणूंचाही आहे. “आपलेली जीवंय तसा तेलीय जीवंय. त्या रानच्या पाखराली, ख्याकडा, बेडकाली आपून जगावला त आपलाय जीवन चांगला जाताय. सुखाना मरान याताय. यक दोन काढ्या खेकडीना खाल्ल्या तरी आपलेलीय रयला पयजे म्हणून त्या चूडात काढ्या जास्तीच्या लावायच्या. ह्या कीड्या मुऱ्यांचा इच्यार आपुनच क्याला पयजे. निस्ता आपुनच जगून कसा चालंल बरं? तेंच्याशिवाय माणसाली शोभाच नय.” (पृष्ठ-३३)

हा तुक्याच्या आज्याचा विचार निसर्गाशी समतोल साधणारा आहेच पण त्याहीपलिकडे मुक्या प्राण्यांवर प्रेम करणारा, माया लावणारा, त्यांना जगवणारा आहे.

या कथेच्या मध्यवर्ती, कथेला वेगळे वळण मिळते. आज आधुनिक काळात भाताचे जास्त पीक घेण्याच्या हव्यासामुळे युरिया खताचा वापर वाढेला. जमीनीचा कस कमी होऊ लागला. या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे निसर्गातील जीवजीवाणूंचा वजबूड होण्याची चाहूल लागल्याची खंत तुक्याचा आजा व्यक्त करतो.

‘जीतराब’ या कथेतून आज्यानं सरवानात खेकडी खाऊ नये याचे तत्त्वज्ञान सांगितले आहे. या आज्याचं पर्यावरणासंदर्भातील ज्ञान विलक्षण आहे, याची खात्री ही कथा वाचल्यानंतर लक्षात येते. ‘कनसरी’ या कथेत निंदणीच्या

निमित्ताने गावातील प्रत्येक घरातून एक व्यक्ती निंदणीसाठी हरणमाळावर येते. निंदणीचे काम करताना भलरी गातात. त्याचबरोबर ढवळ्या आबाना सांगितलेली ‘गोठ’ कथेच्या आशयाला अधिक समृद्ध करते.

‘फालिस्ट’ कथेत जल, जंगल आणि जमीन याविषयी आदिवासी समूहाला असणारी आपूलकी दिसून येते. आदिवासींनी जंगलात जाऊन काही तोडले किंवा जंगलातून काही वस्तू आणली तर पोलीस पकडतो. या निमित्ताने जंगलावर पहिला हक्क कोणाचा असा प्रश्न निर्माण होतो.

ही कथा देंखील उत्तरार्थात वैगळ्या वळणावर जाते. याच जंगलात आठ दिवसानंतर आमदाराचा एक ठेकेदार ट्रॅक्टर, ट्रक घेऊन येतो आणि दिवसाढवळ्या जंगलातील कारवीचा बन आणि वांदार नळीतील सागवान तोडतो. पण हाक नां बोंब. मग चिंधू मास्तर गावात आल्यानंतर सभा घेतो. संघर्ष करतो. मोर्चा काढून निवेदन देतो. पण हा लंदा यशस्वी होत नाही. त्यासाठी संघटन करणे महत्त्वाचे आहे, हे आदिवासींनी लक्षात घेतले पाहिजे.

‘ढोल’ या कथेत आमश्या ढोल्याचे ढोल वाजवण्याचे कलाकौशल्य, त्याची ख्याती व तो वाजवताना त्याचे तळीन होऊन जाणे, आदिवासींनी आनंदाने होळी सणाच्या निमित्ताने ढोलाच्या तालावर नाचणे, तसेच या कथेतून आदिवासींच्या संस्कृतीचे दर्शन घडते. कथेतून आतेले निसर्गाचे संदर्भ अनोखे आहेत.

‘भगत’ या कथेत घोरपड्या आईच्या देवळात देवीच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापणा करण्याच्या निमित्ताने आदिवासी भगत आणि शहरातून आमदाराने आणलेला बामण यांच्यातील संघर्ष पाहायला मिळतो. भटजी तोंडातल्या तोंडात पुटपुट्यातून तसाच बहिऱ्या भगतहीं पुटपुट्यातून तेव्हा त्याला किसन मास्तर विचारतो, तेव्हा तो सांगतो - “गडेवं, मी कहाचा मतंरन फितर म्हणंतोय. मव्हा त्या आपला आसाच चलायचा याडावाकडा.

“भाताचा चूड जगू दे
खाचरा चोंड्यात खेकडी मासं खेळू दे

मूठभर रोपाचं खंडीभर दाणं पिकू दे
 कणगी कोथळ्या भरू दे
 वाटून तिटून खाऊं दे
 किड्या मुंग्या जगू दे
 पाखरा भेकराली पाणी गवसू दे
 लेकी सुनांच्या कुसा उजवू दे
 माणसातला माणूसपण टिकू दे
 आन् ढोलांच्या तालावं
 आखा डांगाण याका रिंगणात नाचू दे
 नाचता नाचता हसू दे
 हसता हसता झोपू दे
 धरतुरीचान् मायचा प्वाट पिकू दे
 जग सुखी त आपून सुखी
 असा संमरेली रातन दिन वाटू दे

(पृष्ठ ६३-६४)

हा आदिवासी बहिन्या भगताचा मंत्र म्हणजे अखिल विश्वातील आदिवासींचे पसायदानच आहे. हे सर्व लक्षात घेतले तर खन्या अर्थाने डॉ. संजय लोहकरे यांच्या लेखनाचे कसब आणि पुढील कथालेखनाच्या अपेक्षा वाढवणाऱ्या आहेत.

‘कलयवाला’ या कथेत आला आहे. डांगाणात कार्तिक, आश्विन महिन्यापासून अलुते-बलुतेदार यांचे येजा वाढते. यावेळी अनेक खेळ करणारे आणि फिरिस्ते गावोगावी फिरतात. असाच एक कलयवाला या डांगाणातून फिरतो. त्याची ही कथा म्हणजे कलयवाला. त्याचा हिंदी-डांगाणी बोलीचा संवाद विशेष लक्षात घेण्यासारखा आहे. त्याचे गावोगाव फिरणे आणि गावात आल्यानंतर आदिवासींनी केलेले स्वागत. आदिवासींनी त्याच्याबरोबर केलेला व्यवहारातील प्रामाणिकपणा यातून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन घडते. पण आज काळाच्या ओघात स्टीलचा जमाना आला आणि हा धंदा आज डबघाईला आला याची खंत कथानायक करताना दिसतो.

फडकी

१५ ऑक्टोबर | नोव्हेंबर २०१९

‘भिसाव म्हतारी’ ही डांगाणातील एक आदिवासी गावात राहणारी मुसलमान म्हतारी. मुलं लहान असताना तिच्या पतीचे निधन होते. ती आपल्या मुलांना लहानाचे मोठे करते. मुले मोठी झाल्यानंतर म्हतारीला पाहात नाहीत. तिला त्रास देतात. पण आख्या गावाचा जीवन म्हतारीवर आहे. भिसाव म्हतारी सुईनीचे मख्खार्मी काम करणारी आहे. ही आठवण कथानायकाच्या मनात रूतून बसली आहे. ही कथा आत्मपरतेकडे झुकणारी आहे.

‘राब’ या कथासंग्रहातील डांगाणी बोलीतील नमुन्या दाखल काही शब्द आणि संकल्पना-

- १) आवणी-भात, नाचणी (नागली), वरईया पिकांची लावणी.
- २) आडवत- डोंगरातल्या माळीचा (उतारावरील) विशिष्ट सपाट भाग.
- ३) कुरकुला- बांबूपासून तयार केलेली भाकरी ठेवण्यासाठीची छोटी टोपली.
- ४) गरावणी- खेकडी पकडण्यासाठी बांबूची छोटी काढी किंवा तांबीच्या गवताची काढी.
- ५) धस खणणे- तीव्र उतारावरील जागा काही धान्य पेण्यासाठी किंवा लावण्यासाठी कुदल, कुडावणा अथवा टिकावाणे खोदणे.
- ६) जाणी तलग-देव/देवीच्या नावाने एखादा नवस पूर्ण करण्याचा विधी.
- ७) भोताड-बांबूच्या झाडापासून मासे पकडण्यासाठी बनवलेले साधन.
- ८) मोड्याचा दिवस- गावपांढरीतील देव/देवीच्या श्रद्धेने सर्वजन सुखी राहावेत म्हणून शेतात काम न करण्याचा दिवस.
- ९) याटाळणे- विविध पिकांची कापणी करणे.

डॉ. संजय लोहकरे यांचा हा कथासंग्रह एका वेगळ्या अनुभव विश्वाचे दर्शन घडवणारा आहे. आजच्या आधुनिक

ISSN 2319-6033

२३

Scanned with OKEN Scanner

काळातील 'स्व' केंद्री समाजातील माणसांच्या जगात बाजारू, मूल्यविहीन चंगळवादी जीवन जगणारा समाज, तर दुसऱ्या बाजूला आदिवासी संस्कृतीतील मानवतावादी, उदारमतवादी दृष्टिकोन यातील विरोधाभास जाणवल्यावाचून राहत नाही. निसर्गावर जीव ओवाळून टाकणारा, माणसाला माणूस म्हणून जगवणारा, मुके प्राणी, पशुपक्षी, जीवजीवाणूयांना माया लावणारा, डोंगरदच्या, कड्याकपारी यांच्या

सहवासात सुखाने व आनंदाने जगणारा, आदिवासी संस्कृती जपणारा आदिवासी जनसमूह आहे. हा कथासंग्रह वाचताना याची साक्ष पानापानावर मिळते. डॉ. लोकहरे यांनी हे रत्न मराठी साहित्याला बहाल केले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यात मौलाची भर पडली आहे याची जाणते वाचक, रसिक, समीक्षक, विचारवंत दखल घेतील अशी अपेक्षा !

फडकी फाऊंडेशन (रजि.), अकोले द्वारा आयोजित डॉ. गोविंद गारे व्याख्यानमाला (वर्ष १० व.) व आदिवासी साहित्य पुरस्कार

रविवार दि. ३ नोव्हेंबर २०११, वेळ - सकाळी १० वा.

स्थळ - मराठी मुलांची शाळा, अकोले जि. अहमदनगर

* प्रमुख वक्ते *

मा. प्रा. डॉ. विनोद कुमरे, मराठी विभाग, मुंबई विद्यापीठ

* पुरस्कार वितरण *

हस्ते

मा. राहीबाई पोपेरे, बीजमाता, नारीशक्ती पुरस्कार २०१८

मा. प्रा. डॉ. तुकाराम रोंगटे, मराठी विभाग प्रमुख, पुणे विद्यापीठ

मा. मेजर विठ्ठल बांगर, सामाजिक कार्यकर्ते

* प्रमुख उपस्थिती *

मा. मारुती शेंगाळ गुरुजी, कृष्ण साबळे, सी.के. भांगरे, एम.एम. लांधी साहेब, हरीभाऊ असवले, संघ्या बांबळे, वाळू धोंगडे, भाऊराव घोडेसर, सोमनाथ शेंडे, जयराम वायळ, डॉ. समीर लोहकरे, तुकाराम पद्मेरे, सुनील फडके, लक्ष्मण घोटकर, डॉ. सुनील घनकुटे, कवयित्री सीता भोजने, हरिभाऊ वायळ, सुभाष वायळ, कवी देवदत्त चौधरी, कवी मधुचंद्र भुसारे, डॉ. सोनूलांडे, मंगल आढळ, बाळू चौधरी, संजय इथे, मधुकर दिघे गुरुजी, काशिनाथ नाडेकर, कवी तुकाराम धांडे, प्रा. विष्णु बोरसे, डॉ. कुंडलिक पारधी, प्रा. एकनाथ आहेर, प्रा. विजय कामडी, कैलास धिंदळे, मधुकर भांगरे, विठ्ठल निखारे